

Новітнє право на українське місто

Блер Рубл

Київ
«ЗОВНІШТОРГВИДАВ УКРАЇНИ»
2009

УДК 316.42 (477)

ББК 60.54 (4Укр)

Б 68

Ця публікація здійснена за сприяння Фонду імені Джорджа Ф. Кеннана.

Блер Рубл – директор Інституту Кеннана та Проекту порівняльних міських досліджень Міжнародного центру підтримки науковців імені Вудро Вілсона у м. Вашингтон, округ Колумбія (США).

Блер Рубл. Новітнє право на українське місто / Пер. з англ. Б 68 О. Лотоцького – К.: Зовнішторгвидав України, 2009. – 40 с.

ISBN 978-966-8274-17-6

Утвердження новітнього права на місто для людей, котрі є несхожими на традиційних жителів – це засіб, за допомогою якого Україна почала б відкривати шлях тим благам, що їх несуть найбільш динамічні й домінуючі сили сучасного світу – глобалізація, міграція та урбанізація.

Перекладено за виданням: *Blair A. Ruble.*

Establishing a New Right to the Ukrainian City.

© 2008 Woodrow Wilson International Center for Scholars,
Washington, D.C.

© Інститут Кеннана

Київський проект, 2009

© Лотоцький О., переклад, 2009

© Руденко Р., обкладинка, 2009

© «Зовнішторгвидав України»,
видання, 2009

ISBN 978-966-8274-17-6

НОВІТНЄ ПРАВО НА УКРАЇНСЬКЕ МІСТО

Незалежна Україна стала країною людських потоків: ось уже майже два десятиліття, як до неї прибувають – або полишають її терени – десятки тисяч людей [1]. На думку деяких експертів, від 1991 року поза межі України на роботу й постійне проживання – переважно в Росію, Польщу, Італію, Чехію, Португалію та Іспанію – виїхало 2,5 мільйона українців, і в самому лише 2004 році їхні грошові перекази до рідних країв склали 411 мільйонів доларів [2]. Разом з тим, Україна стала ще й країною імміграції, а не тільки еміграції. За даними відділення народонаселення при Департаменті ООН з питань соціально-економічних відносин, у 2005 році Україна посідала четверте місце у світі (після США, Росії та Німеччини) за кількістю жителів, що народилися поза її межами (6 833 000) [3]. Ба навіть більше, того ж таки року у світовому списку країн з найвищим відсотком жителів, народжених за кордоном, Україна з її показником у 14,7 % була дев'ятнадцятою у світі (між Австрією та Хорватією) [4]. Отже, незалежна Україна перетворилася на одне з тих місць у світі, що приваблюють мігрантів якнайбільше, якщо абстрагуватися від факту, що значну кількість тутешніх “народжених за кордоном” складають люди, що народилися на теренах Радянського Союзу, а отже, не стикалися з необхідністю перетинати міжнародний кордон, коли свого часу в'їздили до України.

Коли йдеться про масштаби міграції до України, то нез'ясованого тут лишається чимало, не зважаючи на ту начебто впевненість, із якою міжнародні агенції оприлюднюють відповідні дані. На самому початку міграційний рух немалою мірою був спричинений возз'єднанням родин після розпаду Радянського Союзу: адже в багатьох випадках родичі опинилися по різний бік новопосталого міждержавного кордону. У середині ж 1990-х років до України стали прибувати мігранти з Південної Азії та більш віддалених регіонів, оскільки бойові дії на Балканах перекрили давні й уже традиційні на той час маршрути до Європи. Окрім того, на свої рідні землі повернулося понад чверть мільйона кримських татар, що після депортації, здійсненої Сталіним у часи Другої світової війни, проживали в Узбекистані. А найсвіжішим став потік із тисяч біженців з уражених конфліктами Кавказу, Афганістану та Іраку. Нині цей потік все більше поповнює

торговельний люд з В'єтнаму, Китаю та Африки [5]. Переважна більшість мігрантів (якщо це не кримські татари) зосереджується у тих кількох містах, що вважаються воротами України – це Київ, Харків, Одеса, а також закарпатське місто Ужгород.

Багато їх чи ні, але свою присутність у головних містах України міжнародні мігранти роблять помітною. Скажімо, мігранти з Афганістану, Туреччини та Іраку перетворили Троєщину у Києві – цей колись типовий брежневський масив на околиці – на одну з найбільш розмаїтих в етнічному сенсі спільнот у цілій Євразії. Тут мігранти дали розвиток одному з найбільших у місті ринків, який став місцем працевлаштування для більш як 20 000 чоловік, як місцевих жителів, так і прибульців з-за кордону [6].

Подібне сталося і з ринком Барабашове, що виник спершу на невеличкій вільній ділянці над станцією метро в південній частині Харкова. Нині ринок є одним із найбільших у Європі; він дав роботу для 80 000 торговців – представників 23 національностей світу і є джерелом засобів до існування для приблизно 300 000 жителів міста [7]. А ринок “Сьомий кілометр” в Одесі, розташований на шляху до міського аеропорту, розкинувся на цілих 68 гектарах (це робить його більшим від широковідомого *Mall of America* у місті Блумінгтон, що в штаті Міннесота) і є місцем роботи для 16 000 роздрібних торговців з дуже багатьох країн. Щодня ці люди продають товари понад 150 000 покупців, що приїзять за сотні кілометрів із наміром зробити вигідні закупівлі [8]. В адміністрації ринку (серед іншого, вона веде ще й спеціальний ринковий веб-сайт) працює 1 600 людей [9].

Розміри та масштаби діяльності цих ринків показують, що мігранти, багато з яких вочевидь належать до меншин в Україні, стають усе глибше інтегрованими в щоденне життя й економіку головних українських міст. Але наскільки далеко це зайшло? Наскільки далеко мігрантам в Україні вдалося вийти поза тісні межі їхніх рідних спільнот? До якої міри вони здатні заявити про своє “право на місто”, в якому проживають? У цій праці ми робимо спробу відповісти на поставлені питання, дослідивши з цією метою, як іммігранти у Києві, Харкові та Одесі використовують громадський простір поза межами ринку, це джерело, що дає економічні засоби до існування такій великій масі нових прибульців до України.

Заявка на право бути присутніми

Поняття “право на місто” вперше сформульоване суспільним теоретиком Анрі Лефевром у 1968 році. Воно привернуло увагу багатьох авторів наукових публікацій та громадських активістів, що були занепокоєні все більш відчутною соціальною ізоляцією у місті на порозі двадцять першого століття [10]. Ми вживатимемо це поняття в його найрозвиненішій формі, в якій воно постало 2003 року в праці географа Дона Мітчелла: у монографії “Право на місто” (*The Right to the City*) він писав про право бездомних на те, аби візуально бути присутніми в місті [11]. Серед іншого, Мітчелл доводив, що знедолені можуть обстоювати своє право на місто через фізичну присутність. Така присутність, вважав він, може набувати багатьох форм – від ходіння вулицею, участі у масових розвагах і до володіння власністю [12]. Але найважливішим, стверджує Девід Гарві, є те, що право на місто є “одним з активних прав” і тому вимагає дій, а не пасивного прийняття статус-кво [13].

З цього погляду рівність у доступі до громадського простору є суттєвим елементом міської культури. Як писав архітектор Ентоні Вайдлер невдовзі перед нападами на Центр світової торгівлі у Нью-Йорку та Пентагон у Вашингтоні 11 вересня 2001 року, вулицю потрібно розуміти «як місце взаємодії незнайомих людей, їхнього зіткнення між собою та допомоги одне одному; площу – як місце зібрань та цілодобової активності, крамничку на розі вулиць – як механізм для передавання інформації та обміну нею. Такі місця – і в цьому нема романтизму чи ностальгії – й донині є визначальними в міській культурі, а вона чинить спротив будь-яким намаганням “убезпечити” її від існування» [14]. В цьому контексті те, наскільки комфортно почувуються мігранти, користуючися громадським простором найбільших українських міст, містить важливі свідчення щодо рівня їхньої інтегрованості в українське життя.

Однією з переваг такого підходу є те, що сама вже присутність мігрантів стає індикатором здатності певного міста прийняти й увібрати в себе раніше незвичне. Пишучи в цьому контексті про Монреаль, Анн-Марі Сег'юн та Аннік Жермен зазначають: схоже на те, що тутешні жителі, яким належать громадські місця, “поважають кодекс цивілізованої поведінки, і це робить їх спроможними користуватися розмаїттям соціальних контактів, яке побачиш у подібних місцях, і водночас постійно зберігати відстань щодо інших

користувачів” [15]. Це той мінімальний поріг громадського комфорту, який незрідка є недосяжним для пострадянських міст, як-от Москва чи Санкт-Петербург – там жителі, що не виглядають як етнічні слов’яни, часто стають жертвами нападів із застосуванням насильства [16]. Що ж до найбільших українських міст, то тут комфортність, з якою мігранти реалізують своє право на місто шляхом використання його громадських місць, вказує на певну міру толерантності з боку місцевих жителів, або навіть на цілковиту інтегрованість мігрантів в українське життя.

У цій роботі розглядатиметься реалізація права на місто іммігрантами у Києві, Харкові та Одесі. Основу становитимуть дані, одержані в цих містах протягом 2007 – 2008 років під час опитувань мігрантів та розмов із ними у фокус-групах [17]. Ці дані навряд чи є підставою для остаточних висновків, та все ж таки дають можливість зазирнути углиб процесів, які виносять (або не виносять) мігрантів на фарватер українського життя.

Київ

Вигідне місце розташування (на перехресті торговельних шляхів зі Сходу на Захід, між Центральною Азією та Європою, а також на річковому шляху з півночі на південь, між Скандинавією й Константинополем) допомогло засновникам Києва створити місто й князівство, які в X столітті стали одними з найсильніших у Європі. Охрещені великим князем Володимиром у 988 році, Русь та її столиця квітнули і в XI столітті, що стало ще й часом, коли Київську державу фатально послабили руйнівні міжусобиці [18]. Пограбоване монголами в 1240 році місто ще декілька разів руйнували різні сили, які боролися за панування в цьому регіоні аж поки в 1654 році козацький гетьман Богдан Хмельницький та цар Московії Алексей Романов не сформували антипольський альянс [19].

Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Катерина II перетворила Київ на базу, з якої здійснювалося постачання російської армії. А з відкриттям Університету імені св. Володимира у 1834 році Київ забезпечив собі статус такого центру в Російській імперії (а вона все розширювала свої межі), де зосередилися релігійні інституції, оборонні підприємства, а також освітні та державні установи. Після всеімперського перепису 1897 року виявилось, що Київ, де у XVIII столітті проживало приблизно 15 000 осіб, перетворився на місто

із мало не чвертьмільйонним населенням. 57 % тутешніх жителів назвали своєю рідною мовою російську, 23 – українську, 13 – мову ідиш, а ще 6 % – польську. Крім того, було ще декілька невеликих груп жителів Києва, які розмовляли іншими мовами [20]. Для сільського ж населення цього регіону така неоднорідність була вкрай невласлива: упродовж багатьох століть тут переважали етнічні українці.

Жорстока боротьба під час громадянської війни на теренах Російської імперії в 1917 – 1920 рр. спричинилася до кількарязового спустошення Києва. Відродження було повільним аж до 1934 року, поки радянська влада не перенесла сюди столицю своєї Української Радянської Соціалістичної Республіки з Харкова. Особливо жахливим періодом стала нацистська окупація Києва: вночі 29 вересня 1941 року в київському Бабиному Яру було вбито 34 000 євреїв [21]. Загалом же на час, коли в 1943 році нацисти почали відступати, радянські війська – наступати, а місто – знову зазнавати спустошення й руйнувань, від рук німців у Бабиному Яру загинуло понад 100 000 киян [22]. Відродження й початок зростання Києва розпочалося завдяки напливу жителів із сільських місцевостей України у 1960 – 70 рр. Ще одна хвиля великомасштабної імміграції до міста спостерігалася в 1986 році, коли на розташованому поблизу чорнобильському ядерному реакторі, на північний захід від Києва, сталася аварія [23].

Отже, ще в часи до незалежності Київ давно вже став кінцевим пунктом прибуття для мігрантів не лише з інших місцевостей України, але й більш віддалених регіонів Радянського Союзу. За даними останнього перепису населення радянських часів (проведений у 1989 році, він задокументував демографічну ситуацію у Києві якраз перед незалежністю), понад 55 % київського населення становили прибульці з інших місцевостей [24]. Така тенденція посилилась після розпаду Радянського Союзу. Часто родичі, що раптово опинилися по різні боки новопосталих міждержавних кордонів, щосили намагалися воз'єднатися.

Після здобуття незалежності до міста почали прибувати іноземці раніш незнаних категорій – приміром, біженці, шукачі притулку, робітники, посадові особи, спеціалісти, що їх наймали спільні підприємства, а також підприємці й нелегальні мігранти. Часто ці люди належали до етнічних груп, доти не присутніх у місті, або присутніх несуттєво, якщо говорити про кількість представників.

Офіційні підрахунки у 2000 році давали дуже неоднакову цифру, але в будь-якому разі офіційно вважалося, що таких іноземців новітнього типу в Києві налічується десь приблизно 100 000 [25]. Найчисленнішу групу жителів міста, що належали до новітньої міграції, становили вихідці з Афганістану. Інші численні громади сформували прибульці з В'єтнаму, Іраку, Пакистану, Китаю, Анголи, а також Демократичної Республіки Конго разом з мігрантами з таких пострадянських держав, як Азербайджан, Вірменія, Грузія, а також із регіонів півдня Росії, уражених військовими конфліктами [26]. Ці міжнародні мігранти з'явилися у Києві якраз у час, коли це місто стало приваблювати нові міграційні потоки з інших регіонів України та сільської місцевості.

Хто прибував на тій, першій у часи незалежності хвилі міжнародної міграції, той, як правило, оцінював Київ як місто, де стандарти поведінки в громадських місцях посилюють загальну атмосферу толерантності [27]. Приміром, під час опитувань, здійснених Інститутом Кеннана у 2001 та 2002 роках, мігранти говорили, що навіть ті кияни, які в глибині душі негативно ставляться до новоприбулих, поводитимуться ввічливо під час взаємодії з тими, хто несхожий на них самих [28]. Іншими словами, першою реакцією пересічного киянина чи киянки на несхожу на себе особу була спокійна толерантність.

Через це громадським простором міста спільно користувалися всі групи, наявні у ньому (тобто існувало масове визнання того, що право на місто належить усім) – навіть у випадках, коли виразність контакту між різними групами була невисокою. У цьому зв'язку прикметно, що більшість мігрантів, які були респондентами опитувань у ті часи (лише за винятком мігрантів з Африки, і це важливо відзначити) заявляли, що все одно їхали б до Києва, навіть якби заздалегідь знали про все, з чим доведеться зіткнутися тут (так твердило 85 % респондентів-в'єтнамців, 65 % мігрантів-арабів, 58 % мігрантів-курдів, 48 % мігрантів-пакистанців, 46 % мігрантів-афганців і лише 12 % респондентів, що походили з Африки) [29].

Але кожне з двох опитувань з питань міграції, проведених київською філією Інституту Кеннана в ті часи (2001 та 2002 рр.), вже показувало – є два тривожні моменти, що породжують питання: а чи буде ставлення до мігрантів в українській столиці толерантним і в майбутньому? По-перше, виявилось, що згадана широка толерантність не однаково поширювалася на різні расові групи. Згадані вище опитування (вони були першими в пострадянський

час) засвідчили набагато більшу недовіру місцевих жителів щодо представників меншин неєвропейського походження, яких можна вирізнити візуально (в'єтнамці, "араби", "африканці", "цигани") [30]. А під час опитування місцевих жителів, проведених Інститутом Кеннана у тих же 2001 та 2002 роках, більшість респондентів заявили, що не хотіли б мати іммігрантів з Азії чи Африки серед своїх сусідів, у колі близьких друзів або серед членів своєї родини [31].

По-друге. Члени різних мігрантських спільнот як один продемонстрували своє негативне ставлення до різних підрозділів української міліції. Під час опитування мігрантів, здійсненого кийською філією Інституту Кеннана у 2001 – 2002 роках, загалом дві третини респондентів (серед афганців та африканців таких виявилось більш як три чверті, а серед вихідців з Далекого Сходу та Пакистану – понад половина) заявили, що вони або особисто бачили несправедливості, чинені в стосунку до мігрантів, або чули про такі несправедливості. Кількість скарг на несправедливості, вчинені міліцією, як і на зловживання повноваженнями з її боку набагато перевищила кількість нарікань на інші несправедливі дії [32].

У ті часи науковці та правозахисники висловлювали занепокоєння з приводу все більш негативного й усе менш правдивого зображення мігрантів в українських засобах масової інформації [33]. Назагал преса писала не про мігрантів, що перебувають у країні законно, а про діяльність незаконних мігрантів із акцентом на криміналі та хворобах. У відповідь на таке працівники системи охорони здоров'я України та посадові особи міліції доводили, що мігранти здоровіші, ніж українці, народжені в Україні, та ще й менш схильні до кримінальної діяльності [34]. Негативні за тональністю та перекручені за суттю, повідомлення засобів масової інформації допомогли сформувати негативне ставлення у широких верств населення, особливо у Києві, що є столицею, а отже, й головним осередком засобів масової інформації.

Це були сигнали, що мали б насторожувати, та все ж Київ у 2001 та 2002 роках бачився мігрантам як місто, де формальна толерантність є нормою поведінки на вулиці, у школі, в лікарні чи крамниці. У спілкуванні з мігрантами багато киян виявляли певну симпатію – насамперед це були ті з киян, хто народився в інших регіонах Радянського Союзу чи України. З особливою приязню до прибульців з-за кордону ставилися ті кияни, кому довелося втратити

власну домівку під час війни чи внаслідок інших надзвичайних ситуацій (приміром, чорнобильської аварії). Але тут треба згадати й протилежне – расистські настрої серед місцевого населення разом із почуттям ворожості серед мігрантів-африканців [35].

Відносна толерантність, добре помітна у Києві на самому початку 2000-х, упродовж кількох наступних років потроху зникала. Уже 2008 року напади банд скінхедів на мігрантів із темним кольором шкіри стали предметом занепокоєння для представників міжнародних організацій та посольств у Києві [36]. А серія особливо жорстоких убивств африканців мобілізувала мігрантські групи та неурядові організації на обстоювання вимоги про те, аби держава енергійно карала за злочини, вчинені на ґрунті нетерпимості. Зокрема, убивства мігранта з Нігерії та конголезького робітника, що сталися протягом тижня у червні 2008 року, спонукали керівника Африканського центру у Києві, уродженця Гани Чарлза Асанте-Єоба об'єднати зусилля з керівником 25-тисячної П'ятдесятницької церкви Посольство Благословенного Царства Божого для Всіх Народів, пастором-нігерійцем Сандеєм Аделаджою й вимагати, щоб міліція української столиці захищала право африканців Києва на перебування у місті, а так само й на пересування у ньому.

Успіх Аделаджі в об'єднанні такої великої кількості людей для обстоювання спільної мети відображує багатомірність міжрасових стосунків у Києві. З одного боку, жорстокі напади дали поштовх посиленню нетерпимості й ненависті. З іншого ж боку, Асанте-Єоба та Аделаджа є особами, що добре відомі у місті та мають вплив, а тому посадовці місцевого та загальнонаціонального рівня не можуть не рахуватися з їхніми закликами до демонстрацій під стінами парламенту (Верховної Ради) на підтримку антидискримінаційних законів [37].

Офіційна реакція виявилася аж ніяк не доброзичливою стосовно тих, хто виступає за належні умови життя для мігрантів у Києві. У липні, під час зустрічі найвищих міліцейських чиновників, відповідальних за Київ, український міністр внутрішніх справ Юрій Луценко (соратник героя Помаранчевої революції, Президента Віктора Ющенка) висловився так: “Можете вважати мене расистом, але ще один Харків або Одесу я в Києві влаштувати не дозволю!” [38].

Респонденти, що були учасниками опитування мігрантів, здійсненого Київським представництвом Інституту Кеннана у 2007

році, вже добре усвідомлювали, до яких несправедливостей, образ та нападів може призвести така позиція чільних керівників країни. Практично половина опитаних у 2007 році (49 %) стверджували, що про випадки несправедливого ставлення, образ та нападів вони чують дуже часто або доволі часто. Як і в 2001 році, згадок про несправедливість найчастіше можна було чекати від респондентів-африканців. Низький соціально-економічний статус виявився причиною різкого зростання обізнаності з випадками несправедливого ставлення, образ та нападів. Про те, що вони часто або дуже часто чують про випадки несправедливого ставлення, образ та нападів, заявили 92,2 % респондентів-безробітних (для порівняння – офісних працівників, що стверджували таке під час опитування, було менш як половина – 45,5 %). Як і раніше тими, хто найбільш часто виявляє несправедливість та припускається образ і зловживань, мігранти-респонденти вважали працівників міліції [39].

У Києві кумулятивний ефект такого розвитку подій поки що виявляється приглушено: під час опитування 2007 року незначна, але все ж таки більшість респондентів у цьому місті (52 %) зазначили, що все одно переїхали б до України – навіть якби знали, із чим доведеться тут зіткнутися. Щоправда, в Києві респонденти виявилися суттєво менше схильними до того, аби вважати своє рішення про переїзд до України вдалим – порівняно з мігрантами в Одесі (83,8 %) та Харкові (70 %). Знову ж таки, різні національні групи відповіли на це запитання по-різному: майже всі в'єтнамці (91,7 %), китайці (92 %) і турки (76,9 %) заявили, що таки вирушили б у поїздку до України. Що ж до респондентів-пакистанців, то серед них охочими до такої поїздки лишалися 33,4 %, а серед африканців – 44,3 % [40]. Причому схоже на те, що соціально-економічний статус нині є сильнішим індикатором невдоволеності, аніж це було раніше. Тепер лише 14,1 % респондентів-безробітних стверджують, що приїхали б до України (для порівняння: серед найманих робітників таких охочих до приїзду налічується 88,7 %, серед студентів – 76,5 %, а серед торговців – 62,9 % [41]).

Ще більш показовим є те, що серед респондентів, які заявляли про обізнаність із випадками несправедливого ставлення, образ та нападів, майже дві третини (62,8 %) було таких, хто чув, що такі випадки траплялися в громадських місцях. Іншими словами, за якихось півдесять років міські вулиці, парки, транспортні мережі

та ринки перестали бути місцями відносно цивілізованого ставлення до мігрантів і перетворилися на місця, де мігранти найчастіше наражаються на словесні та фізичні образи й зазнають нападів [42].

У червні 2008 року на прес-конференції, влаштованій після убивства двох африканців, що проживали у Києві, нігерієць Джонсон Анікі сказав журналістам: “Іноземці, а включно й африканці, живуть у страхові. Люди бояться вийти на вулицю; вони бояться, йдучи додому з роботи. Дружини бояться за своїх чоловіків, чоловіки бояться за своїх дітей, навіть коли ті у школі. Ми не вимагаємо особливого ставлення до себе. Ми вимагаємо лиш одного: безпеки” [43]. Інакше кажучи, Анікі та інші мігранти просили визнати їхнє право на місто. Всього лиш за кілька років здатність мігрантів забезпечити собі таке право перетворилася з питання теоретичного плану на щоденну проблему, з котрою стикаються мігранти у Києві.

У межах одного зі своїх проектів Київське представництво Інституту Кеннана організувало проведення фокус-групи. Засідання відбувалося 31 липня – якраз коли африканська громада у Києві щойно розпочинала колективну роботу для того, щоб місцева та загальнонаціональна влада відреагували на тривожне збільшення кількості злочинів, що того літа були вчинені на ґрунті нетерпимості [44]. Подібно до учасників більш ранніх досліджень, мігранти під час проведення цієї фокус-групи заявляли про свої широкі контакти з українцями, народженими в Україні. Студенти Київського політехнічного та інженерно-будівельного університетів відзначили, що вчать разом із своїми українськими колегами. Загалом учасники групи високо цінують те, в чому вони вбачають українську демократію у дії, а також те, як дотримується свобода слова. На їхню думку, життя у Києві – приємне й близьке їм, вони високо цінують можливість здобувати якісну освіту за доступною для себе ціною і вважають, що тутешні жінки є особливо толерантними до іноземців. Але, як і раніше, вони згадували про постійну конфронтацію із скорумпованими працівниками міліції. Учасники фокус-групи розповідали й про все частіші випадки агресії з боку місцевої молоді. З огляду на це вони говорили, що нормально почувуються у світлу пору доби, але відзначали, що багато з них усе більше бояться бувати на вулиці після настання темряви.

Кілька учасників фокус-групи дуже мало знали про Україну та Київ перед тим, як прибути сюди. Деякі з них обрали українську

столицю як місце приїзду з огляду на зв'язки між родичами вдома та в Україні. Ті, що прибули сюди в середині 1990-х, побачили місто, яке виглядало доволі бідним на фоні того, що оточувало їх у рідній країні. “Було дуже важко, – казав один з таких учасників, – але я з тих, кому гордість не дозволила повернутися додому” [45]. Ще один учасник відзначав незадовільні умови життя. “У моїй країні, – казав він, – інженери живуть добре, їхні знання цінують, і їм добре платять за роботу. Відразу ж після навчання я хотів повернутися додому, бо лишатися тут не мало сенсу” [46]. Більшість учасників опитування становили ті, кого доля змусила затриматись у Києві. Ці люди високо оцінювали надані їм можливості, але водночас були невдоволені деякими матеріальними та соціальними негараздами, що їх вони змушені терпіти у місті, котре стало їхнім новим домом.

Знайомі з іншим життям, мігранти – учасники дискусії у липні 2008 року були невдоволені постійною прискіпливою увагою з боку міліції й одноставно говорили, що їй потрібні лиш хабарі. “Вони [міліція] не знають законів і самі. Вони не знають, які документи повинен мати іноземець. Якщо вони бачать іноземця з грошима у кишені, то думають лише про те, як узяти ці гроші” [47].

Вельми поширена недовіра до міліції свідчить, що мігранти не бачать у місцевій владі потенційного захисника під час конфліктів з місцевим населенням. “Міліція ніколи нам не допомагає”, – заявив один з мігрантів [48]. Виглядає на те, що мігрантські спільноти почуваються залишеними напризволяще у час, коли виступають проти дискримінації, словесних знущань та насильства. Учасники фокус-групи зазначали, що відчувають все сильнішу дискримінацію у житловій сфері й на ринку праці.

З огляду на таке не викликає подиву, що учасники дискусії у київській фокус-групі говорили про все меншу безпеку. “Скінхеди, – відзначав один з учасників, – лише зараз стали численними. При [попередньому Президентові Леоніді] Кучмі таких людей не було. Нинішні – це молодь 15 – 16 років. Вони кажуть, що хочуть захистити свій народ, але проти кого? Ми ж нікого не чіпаємо...” [49].

З особливою виразністю учасники дискусії у фокус-групі наголошували: їхній особистий досвід підтверджує те, про що багато пишуть та говорять – мовляв, за останні місяці злочинів на ґрунті нетерпимості у Києві побільшало. Ще не так давно мігранти заявляли, що Київ є відносно толерантним містом (принаймні, тому,

що виявляти нетолерантність тут вважалося поганим тоном), але що більше минає часу, то така тиха терпимість зустрічається все рідше. За словами одного з респондентів, “найбільша проблема іноземця в Україні в тому, що він чужак. А чужаків розуміє далеко не кожен і не кожен прихильно ставиться до них. На чужака негайно починають дивитися спідлоба” [50].

Київ являє собою місто, де засадниче право на присутність відступає перед лицем все активніших проявів ворожості. Ця тенденція стає все виразнішою якраз у час, коли Київ подає себе ширшому світові як місто у центрі країни, в якій постає демократичне суспільство. Все більше це місто стає прикметне тим, що воно – навіть порівняно з іншими великими містами України, як-от Харків чи Одеса – посилює атмосферу ворожості до мігрантів-іноземців. З цього приводу один з респондентів висловився так: “Люди сприймають нас краще, не в Києві – а в інших містах [51]. (...) А до Києва прибувають люди з інших міст, тутешнє життя їх вражає, отож вони хочуть лишитися і знайти тут свою нішу. А на нас дивляться як на конкурентів” [52].

Харків

На початку ХХ століття Харків конкурував із Києвом за право називатися першим містом України і в 1917 – 1934 роках був столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки [53]. Засноване як укріплене поселення в XVII столітті, місто з часом перетворилося на осередок промисловості, науки та вищої освіти. В часи сталінської індустріалізації 1930-х років та голодомору, що спустошував українське село, Харків бурхливо розвивався [54]. Невдовзі перед Другою світовою війною тутешні заводи виробляли знаменитий танк Т-34, і на той час місто, без перебільшення, було третім за значущістю індустріальним та освітнім центром після Москви й Ленінграда [55].

У часи війни нацисти захоплювали Харків двічі – отож від грудня 1941 року й до серпня 1943-го його вулицями, з заходу й на схід і навпаки, чотири рази прокотилися великі бої. Місто було зруйновано приблизно на дві третини, десятки тисяч його мирних жителів загинули, зокрема, 30 000 євреїв. Харків був найбільшим радянським містом з усіх, захоплених нацистами [56]. Після війни місто швидко відродилося й до 1950-х років знову перетворилося на

один з чільних осередків оборонної промисловості, фундаментальної та прикладної науки, а також освіти.

І донині тут працює Харківський національний університет. Заснований царем Олександром I у 1804 році (того ж дня, що й Казанський), це був один із найстаріших закладів вищої освіти у Російській імперії. Нині це другий найстаріший університет України – після Львівського [57]. В часи Радянського Союзу медичний та юридичний інститути Харкова вважалися одними з найпрестижніших, а завдяки своїм промисловим підприємствам місто могло претендувати на звання одного з найбільших виробників турбін для атомних електростанцій, а також танків, тракторів, ракет і локомотивів у цілому СРСР [58].

Радянський перепис 1989 року засвідчує, що населення міста невдовзі перед тим, як Україна здобула незалежність, становило 1,6 мільйона осіб – половина з них були етнічними українцями. Етнічні росіяни становили 43 % тогочасного населення, а євреїв (їхня громада у місті колись була потужною) згідно з переписом налічувалося лише 3 %. Решта жителів належали до 26 різних національностей. В економічній та соціальній сфері місто мало тісніший зв'язок із Москвою, а не з Києвом, і було переважно російськомовним [59].

У часи пострадянського індустріального занепаду в Україні економіка Харкова дуже постраждала, а міське населення за останні півтора десятиліття скоротилося на 200 тисяч осіб [60]. Економічні й демографічні негаразди у місті посилювало те, що за тридцять кілометрів від міста проліг міждержавний кордон і відрізав Харків від багатьох районів, з якими віддавна існували виробничі зв'язки – тепер ці райони опинились на території Російської Федерації [61]. Що ж стосується десятка вищих навчальних закладів загальносоюзного значення, то їм вдалося пристосуватись до нових умов: щороку вони зараховують на навчання 150 000 студентів, включно й 9 000 студентів-іноземців із 96 країн світу. Навчання ведуть 17 000 викладачів та науковців. Є відомості, що у перші роки ХХІ століття 400 підприємств міста (індустріальна база, що вижила й розвивається), найняли 150 000 нових робітників [62].

Оскільки економіка відроджувалася, а чисельність населення зменшилась, Харків зіткнувся з великою нестачею робочої сили. І закономірно, що завдяки широкій присутності іноземних студентів у місті виник наче місток до потенційних трудових ресурсів за рубежом,

а відносно прозорий кордон з Росією сприяв міграції з півночі та сходу. Отож Харків став ніби магнітом для міжнародних мігрантів як легальних, так і нелегальних. Спілкування з мігрантами засвідчує, що в Харкові вони більше інтегровані до міської громади, аніж у Києві. Так, дві третини мігрантів, які у 2007 році стали учасниками анкетування, проведеного Київським представництвом Інституту Кеннана, стверджували, що у них є ділові зв'язки з місцевими мешканцями. Приблизно стільки ж учасників (60 %) відзначили, що з корінними жителями міста вони проводять свій вільний час, як мінімум, частину його [63].

Такий рівень інтегрованості в життя міста викликає доволі високу вдовolenість мігрантів своїм життям у Харкові. Приміром, 70 % респондентів згаданого вище анкетування, що в 2007 році було проведене Інститутом Кеннана у Харкові, заявили, що вони приїхали б до України, навіть якби знали, з чим тут зіткнуться [64]. Щоправда, як і в Києві, мігранти стверджували, що у справі їхнього доступу до громадських місць мають місце проблеми. Майже половина опитаних (49 %) часто або дуже часто чули про випадки несправедливого ставлення до мігрантів, а також про образи та напади на них; причому здебільшого йшлося про такі випадки в громадських місцях або під час контактів з міліцією [65]. Отож право мігрантів на місто зазнає випробувань і в Харкові – і в цьому він подібний до Києва.

28 липня 2008 року в пообідню пору в Харкові Київське представництво Інституту Кеннана проводило засідання фокус-групи [66]. Оскільки Харків – це місто, де відсоток жителів, народжених поза межами української держави, є найвищим в Україні, учасники дискусії засвідчили наявність широких ділових та соціальних контактів між мігрантами, а також тривкі контакти між мігрантами та українцями, що народилися в Україні. Приміром, одруження з українками розглядалося як звичне явище. Учасники дискусії вказували на престижні заклади вищої освіти у місті і ринок Барабашове як на чинники, що є домінантними в житті мігрантів. Разом із тим, учасники вказували на свою ізольованість від найважливіших суспільних та соціальних процесів у місті, але ця відстороненість виглядала суттєво інакше, аніж та, про яку розповідали учасники аналогічної фокус-групи у Києві. Так, студенти вчилися у межах спеціального курсу для іноземців і не мали спільних занять із студентами-українцями.

Багато мігрантів, запрошених до участі в роботі фокус-групи, стверджували, що приїхали до Харкова в пошуках недорогої, але високоякісної професійної освіти. Незрідка поінформованість про такі освітні можливості є результатом політичних зв'язків рідної країни мігранта з колишнім Радянським Союзом. Досить часто мігранти-студенти говорили про те, що вони мали досить поверхові знання про місто і його історію. Респонденти, які свого часу думали, що Харків більш мальовничий і не такий індустріалізований пригадували, як були розчаровані, виявивши, що місто не таке «європейське», як вони його уявляли.

Учасники харківської фокус-групи мали змогу більше подорожувати українськими теренами, аніж мігранти з київської фокус-групи і назагал вважають, що в Україні є економічні перспективи для тих, хто закінчив вищий навчальний заклад університетського рівня. Ці люди одностайно давали високу оцінку свободі слова в Україні та Харкові – таке часто свідчить про несхвалення мігрантом того політичного режиму, що править у країні його походження. Ті учасники фокус-групи, що вже закінчили навчання, але так і не поїхали додому, зробили це з огляду на те, що в Україні у них з'явилися особисті та родинні зв'язки. “Я лишився тут через мою дитину”, – відверто сказав один із респондентів [67].

Попри значний досвід проживання в Україні, учасники дискусії оцінювали життя на її теренах як складне з огляду на заплутані правові норми, що ними регулюється життя іноземців. Отож іноземний громадянин мусить весь час доводити органам влади правові підстави перебування в Україні й при цьому доволі часто потрапляє в жорна бюрократичної тяганини та хабарництва. Ці труднощі часто роблять мігранта бездомним і ставлять у конфліктні стосунки з міліцією. Як сказав один із учасників дискусії, “міліція зупиняє іноземців на кожному кроці й перевіряє документи. Якщо когось прийняли до університету, то його реєструють. Міліція ходить від кімнати до кімнати й перевіряє іноземців. Жити спокійно неможливо” [68].

На основі сказаного у фокус-групі можна зробити висновок, що, порівняно з реаліями Києва, життя мігрантів у Харкові є багатоглибшим і має більше нюансів. Схоже, іноземці тут (а вони досить часто прибувають до Харкова для навчання й лишаються у місті, одружившись із українками) глибше інтегровані в міське життя,

аніж у столиці. Окрім того, у Харкові вони підтримують міцніші економічні та людські стосунки одне з одним і мають надійніші засоби для взаємної підтримки, аніж мігранти у Києві. Харківські жителі-мігранти мають тісніший зв'язок із щоденним життям своїх сусідів-українців та між собою. А місто на присутність іноземців реагує переважно спокійно.

Та все ж право на місто зазнає випробувань і в Харкові. Напруженими є стосунки між мігрантами та міліцією – у ній вони вбачають паразитів, що знаходять собі поживу завдяки заплутаним правовим нормам, які регулюють життя мігранта в Україні. Подібне і з домовласниками – їх мігранти вважають хижачками, що ладні взяти своє, користуючись невизначеністю становища, в якому перебуває жертва. Але більш тривожним є те, що все частішають злочини на ґрунті нетерпимості. “Я жив на кордоні між Пакистаном і Афганістаном, – розповів один з учасників фокус-групи. – Там ми постійно перебували у стані війни. Та все ж там не було такого явища, як скінхеди. Коли я приїхав сюди, то почув про цих людей і що вони можуть тебе убити. Ми полишили наші домівки, аби тут знайти притулок і мати змогу вести нормальне життя, але виходить, що з тим же успіхом ми могли б лишатися вдома і там жити у страху так само, як і тут. Єдина різниця в тому, що там, у себе, ми завжди мали напихвати вогнепальну зброю, щоб захиститись. А тут, якщо на тебе нападуть, то це буде суто твоя власна проблема, а влада – та лиш готова депортувати тебе, та й по всьому...” [69].

Без надмірних емоцій один з мігрантів-пакистанців розповів: “Лише два дні тому я пішов до місцевої клініки, бо у мене болів шлунок. Лікар мене побачив і відмовився надати допомогу. Чому? А тому, що я з Пакистану, а він воював в Афганістані. А Пакистан воював не на його боці” [70].

Попри потребу в іноземних студентах, іноземцях-торговцях та іноземних спеціалістах для відновлення своєї економіки, що занепала після розпаду Радянського Союзу, Харків лишається містом, де присутність іноземців-мігрантів у багатьох викликає неприйняття. За словами одного з мігрантів, “у цьому місті важко жити в матеріальному, моральному та психологічному плані. Ми не можемо нормально вийти на вулицю вночі. Ми навіть не можемо спокійно прогулятися містом, навіть у компанії – а що вже казати поодиночі... Просто вийти на вулицю – і це вже навіть страшно” [71]. Його

підтримав ще один учасник. “Просто дискомфортно бути на вулиці вночі, – сказав він. – Бо не знаєш, що з тобою трапиться” [72].

Харків і досі залишається містом, де іноземці цінують можливість здобути якісну освіту за помірну ціну та перспективи, що їх така освіта відкриває. Вони цінують атмосферу, в якій можна вільно висловлювати свою думку. Вони часто одружуються з українками й утворюють українську родину. “Україна дала нам можливість одержати освіту й пізнати іншу культуру, – сказав один з мігрантів під час дискусії й додав: Тутешні люди не тримають на нас зла. Зло на нас тримає лише міліція” [73]. Отож у Харкові загроза праву мігрантів бути присутніми в місті виходить передусім не від корінних харків’ян, що проживають у сусідстві, а від скорумпованого чиновництва.

Одеса

Одеса розташована там, де існували ще античні поліси, але сучасна Одеса уявляє себе містом молодим [74]. Заснована імператорським указом від 27 травня 1794 року, вона від самого початку існування опинилась на порубіжжі. В часи свого правління імператриця Катерина II весь час намагалася розширити межі Росії так, щоб керована нею держава охопила Чорне море й приєднала Константинополь. Наприкінці свого життя імператриця прийняла пропозицію заможного військовика Йосифа де Рібаса (народився він у Неаполі, але в його жилах текла іспанська та ірландська кров) та голландського військового інженера Франца де Воллана. Вони запропонували їй побудувати місто-гарнізон на місці турецької фортеці Тені-Дунай поблизу Хаджибейського лиману [75]. Відразу після заснування туди почали стікатися іноземці, різні купці – великі й не дуже, поважні особи і різні пройдисвіти [76].

В одному з останніх указів Катерини (оприлюднили його вже після смерті імператриці) оголошувалося, що цілий край Новоросія стає зоною амністії для кріпаків – утікачів. Отож в останні роки XVIII століття в місцевості довкола Одеси швидко перекочували три тисячі російських та українських кріпаків, аби зажити тут вільним життям [77]. До колишніх турецьких підданих – християн і мусульман – додалися християни та євреї російського підданства, і спершу між ними панував дух міжрелігійної толерантності. Всього лиш трьома роками пізніше від часу заснування Одеси третина населення проживала тут без належно оформлених документів [78].

Син Катерини II, імператор Павло I, несамовито руйнував багато з того, що створила його мати. Ця несамовитість не обійшла й Одеси. Павло усунув де Рібаса й де Воллана з посад і лишив місто занепадати. Так тривало кілька років, аж поки Павла не було вбито внаслідок змови. А 1803 року онук Катерини, Олександр I призначає тридцятилітнього герцога де Рішельє – французького емігранта, що втік від революції у своїй країні та внучатого племінника славнозвісного кардинала Рішельє – очолити прикордонне місто, розташоване на південно-західному краї імперії, яке починало виходити з-під контролю столиці [79].

Протягом наступних 11 років Рішельє по суті забезпечив Одесі її славне майбутнє. Російські та українські селяни, козаки з Чернігова й Полтави, євреї з перенаселених містечок Поділля й Волині (межа осілости), християни з Оттоманської імперії (болгари, гагаузи, молдовани, серби, греки та вірмени), роми, католики-німці, швейцарці-протестанти, громади менонітів, угорці, поляки, італійці та мусульмани-ногайці зійшлися у портовому місті на перехресті розмаїтих світів [80]. Рішельє врешті-решт залишив те, що називав «найкращою перлиною російської корони» на берегах Чорного моря [81] й повернувся додому до Франції, щоб стати там прем'єр-міністром в уряді реставрованої монархії Бурбонів. А Одеса й далі залишалася відкритим містом, де вирувало життя й перетворилася на місто-порт, звідки в широкий світ вивозили золотисте зерно, вирощене в чорноземних степах України та Росії [82].

Одесі вдалося не втратити значення головного торговельного порту країни попри вир громадянської війни, часи сталінізму та Другу світову війну, коли Одеса була окупована румунами та німцями. В 1941 році 60 000 її жителів (переважно євреїв) було знищено або депортовано [83]. Червона армія повернулася сюди у 1944 році, а на початку 1960-х Одеса вже відродилася знов: радянська влада робила великі інвестиції в розвиток кораблебудування у місті, у його нафтопереробну, хімічну та харчову промисловості, а також у розбудову порту [84]. Після війни місто значною мірою втратило свою єврейську громаду і особливий колорит, який вона створювала: багато тутешніх євреїв виїхало до Ізраїлю та в країни Заходу [85]. На час здобуття Україною незалежності (1991 р.) Одеса була рідним домом для більш як мільйона людей, приблизно половина з яких були етнічні українці (але четверо одеситів із кожних десяти були

росіянами). Євреї ж, чия громада віддавна існувала у місті, тепер становили лише 6 % загальної кількості населення. Це засвідчує останній радянський перепис населення, проведений 1989 року, який зафіксував демографічну ситуацію в Одесі напередодні незалежності [86].

Часи відразу після здобуття Україною незалежності виявилися важкими для цього міста, що в силу історичних обставин мало мінімальний зв'язок із українською мовою та культурою [87]. Визначити, яке економічне та символічне місце має посідати в новопосталій незалежній Українській державі історично російське та єврейське місто, виявилось справою важкою [88]. Якщо брати назагал, то за перше десятиліття незалежності населення Одеси скоротилося приблизно на 10 %. Але тут є дуже суттєвий нюанс: місто назавжди полишили 140 000 росіян та 50 000 євреїв [89]. Масовий виїзд росіян до Росії, а євреїв – до Ізраїлю загрожував ще більше підірвати економіку міста, яку лихоманило уже й без того. Та величезний одеський порт працював на виїзд до України так само, як і на виїзд із неї. Отож щойно пішов у небуття прикордонний контроль радянських часів, як стали прибувати торговці-мігранти з Африки та Азії [90].

Мігранти, що приїхали до Одеси нещодавно, говорять про велику вдовolenість своїм життям у цьому місті – попри деякі суттєві побоювання від того, про що дізналися вже по прибутті. Приміром, під час опитування мігрантів в Одесі, проведеного Інститутом Кеннана у 2007 році, 83,8 % респондентів-мігрантів зазначили, що все одно їхали б до України, навіть знаючи, з чим тут зіткнуться [91]. Важливий момент – мігрантів-респондентів, що доволі часто або дуже часто чули про випадки несправедливого ставлення, образ та нападів, було менше половини [92]. Щоправда, майже всі з них (81,6 %), відзначили, що ці випадки траплялися в громадських місцях. Отже, в Одесі право мігрантів на місто перебуває під загрозою так само, як і деінде в Україні, попри вищу вдовolenість цих людей своїм життям [93].

29 липня 2008 року Інститут Кеннана провів в Одесі чергову фокус-групу з метою глибше дослідити феномен доволі високої вдовolenості мігрантів своїм життям [94]. На відміну від подібних фокус-груп у Києві та Харкові, учасниками дискусії в Одесі були ще й мігранти з Білорусі та Молдови. Вони відрізнялися від решти учасників тим, що приїхали до Одеси, щоб вирватися із задушливої

атмосфери авторитаризму в рідній країні і швидко інтегрувалися в головні процеси міського життя. Їхній приклад наводить на думку, що становище російськомовних людей – колишніх громадян Радянського Союзу в переважно російськомовному місті, як-от Одеса, є якісно інакшим, аніж становище мігрантів, що формувались на традиціях більш далеких культур. В Одесі, як і в Харкові, основними осередками, навколо яких зосереджується життя мігрантів, є освітні заклади та ринки – кожен з осередків збирає людей певного соціально-економічного становища.

Таким чином, мігранти у фокус-групі, що була проведена в Одесі, змалювали набагато гостинніше й доброзичливіше середовище, аніж учасники фокус-груп у Києві та Харкові.

Подібно до учасників у двох щойно названих містах, мігранти в одеській фокус-групі дуже мало знали про Україну та місто, куди мали прибути. “До того, як я приїхав сюди на навчання, – сказав один із них, – я нічого не знав про це місто. Про цю країну нічого не знають 85 % студентів, які їдуть сюди. Вони приїзять просто для того, аби здобути тут освіту, якої не можуть одержати вдома” [95]. А дехто відзначав: свого часу ми думали, що Одеса знаходиться в Росії.

Після приїзду до Одеси, як зазначили учасники фокус-груп, у них починала формуватися позитивна думка про це нове місце їхнього проживання. Багатьох захоплювала можливість жити біля моря, у портовому місті, сповненому колоритних людей та цікавих місць. У деяких випадках кількарічне перебування у ролі студента переростало в інше перебування – вже у ролі місцевого жителя з кількарічним стажем.

Про свої проблеми мігранти Одеси говорили відверто й більш охоче, аніж ті, хто живе у Києві чи Харкові, та ще й були більше схильними вважати, що труднощі, з якими стикаються вони особисто – це проблеми всієї України. Один із учасників сказав так: “У вас більші проблеми з вашою державою, аніж у нас із нашою. Ми – можемо повернутися додому й жити там, а от ви живете тут, і це ваша країна. Ті, хто при владі, не поважають навіть вас – громадян, що народилися в цій країні. То що вже говорити про нас?” [96]. Разом із тим, учасники були переконані: політична відкритість в Україні – це справді цінність. “Тут, у цій країні, для простих людей – політичний хаос, і це добре. Є можливість працювати на себе, й ніхто тебе не турбуватиме. А в Білорусі – там хазяїном є лиш один” [97].

“Одеса, – сказав ще один учасник, – доволі приємне й гостинне місто. Єдине, що викликає занепокоєння й примушує бути насторожі – це вкрай неприємні стосунки з працівниками правоохоронних органів” [98].

Як і в інших двох містах, учасники одеської фокус-групи говорили, що міліція “весь час вимагає показати документи на вулиці. Навіщо їм це потрібно?” [99]. Один з учасників розповів: “Я зустрічаю міліціантів сто разів на день. Ми ледь встигаємо платити їм усі оті хабарі, аби вони дали нам спокій. Я – зареєстрований, всі документи у мене в порядку, кошти, які повинен мати іноземець, я маю, як і роботу в Україні. Але я весь час не маю спокою через усе це. Думаю, ваша міліція – просто расисти” [100].

Респонденти в Одесі висловлювали своє занепокоєння з приводу словесних образ та насильства, проте ситуацію не драматизували. Але пересуватися містом вже почали інакше. Виходити на вулицю в темну пору вони схильні все менше. «Ось вам ситуація, – розповів один з мігрантів. – Якось я виходжу на вулицю о першій ночі, аби купити хліба, і йду до єдиного маленького кіоску, що відчинений о такій порі. Біля нього тиняється 20-30 п'яних молодиків. Назриває проблема. Але якщо ти зателефонуєш до міліції, там спитають: “А чого це тобі забавлося хліба о першій ночі? Ти сам у всьому винен – сам це спровокував! І це – свобода?!” [101]. Ще один учасник фокус-групи розповів, що означає для мігранта вийти на вулицю вночі: “Це наче лотерея. Часом виграєш, а часом програєш” [102].

Але, незважаючи на ці проблеми, мігранти з одеської фокус-групи демонстрували свою спорідненість з Одесою – чого не спостерігалось ані в Києві, ані в Харкові. Ось слова одного з учасників: “Тут місце, де люди – оптимісти по натурі. У будь-якому разі Одеса – місто чисте й красиве. Вдома – дуже спекотно, а тутешній клімат – приємний. Тут добра освіта – високої якості”... [103]. Отже, на думку мігрантів, як і колись, Одеса лишається особливим містом.

Погляд у майбутнє

У своїй книжці «Міжкультурне місто» Філ Вуд та Чарлз Лоундрі красномовно доводять, що протягом всієї історії успішні міста найчастіше відзначалися етнічно розмаїтим складом населення [104]. Саме собою розмаїття, розвивають думку автори, ще не запорука успіху міста – навіть у добу, коли чинники глобального масштабу

створять безпрецедентне людське розмаїття в містах світу. “Аби міста могли відкрити шлях тим благам, що їх несе культурне розмаїття (щоб скористатися перевагами, або дивідендами розмаїття), вони повинні стати більш міжкультурними”, – стверджують Вуд та Лоундрі, й продовжують: “Ім необхідно перетворитися на сцени, де вільно йде дійство, в якому взаємодіють різні навички й уміння, різне розуміння речей та культурні ресурси” [105].

Якщо спиратися на цю точку зору, то передумовою для успіху міста має бути відчуття, яке матиме кожен його житель: ти можеш користуватися своїм правом на місто (і на його громадські місця) й при цьому бути вільним від страху, що тебе образять дією чи словом. Навіть представники найбільш боязких меншин повинні пересуватися містом, почуваячись бодай мінімально комфортно. То ж до якої міри три сучасні українські міста, що, наче магніт, ваблять мігрантів – Київ, Харків та Одеса – плекають і зберігають у себе ці найнеобхідніші передумови для майбутнього успіху? До якої міри здатні вони перетворити людську розмаїтість із складних реалії на перевагу?

Поки що з'являється все більше свідчень того, що іноземці в таких містах-магнітах для мігрантів, як Київ, Харків та Одеса, мають відчуття, що їхнє право на своє місто все більше і більше втрачає реальний зміст. Згадки мігрантів про загальну атмосферу ввічливої толерантності, що мала місце десятиліття тому, які ми також зафіксували під час попередніх досліджень, нині змінюються на розповіді про страх вийти на вулицю – особливо вночі.

Картина, що вимальовується за результатами останніх у часі опитувань мігрантів, здійснених Інститутом Кеннана, та проведених ним опитувань та фокус-груп у Києві, Харкові та Одесі, є такою: нетерпимість посилюється, і її толерує, або й навіть, можливо, заохочує влада. Якщо так триватиме і надалі, то українські міста втратять перспективу як спільноти, де розмаїття можна буде перетворити на відчутну перевагу.

Суттєві відмінності між реаліями, в яких живуть мігранти у трьох розглянутих нами містах, вказують на те, наскільки важливе значення мають місцеве оточення й атмосфера. У Харкові й Одесі мігранти живуть повнокровнішим життям, аніж у Києві – в цьому останньому їхні стосунки з місцевими жителями складніші й не завжди рівні. Мігранти у Харкові та Одесі мають засоби взаємодопомоги у вигляді неформальних контактів, яких, як

видається, у Києві нема. А коли існують широкі особисті зв'язки між самими мігрантами й ширшим світом довкола них, отже, можна знайти альтернативні способи, як зарадити собі в екстрених ситуаціях, то напружені стосунки з міліцією, домовласниками та роботодавцями сприймаються в іншому світлі.

Значне занепокоєння викликає той дуже схожий життєвий досвід, що його мігранти набули в усіх трьох містах: у перебігу опитувань та обговорень, про які ми говорили в цій роботі, однозначно спостережено зростання страху перед нападами з боку молодих негідників, словесними образами та здирницькими перевітками міліції. Якщо Вуд та Лоундрі мають рацію, й одним із головних завдань для міст і країн у добу, коли щойно розпочалося двадцять перше століття, є “відкрити шлях тим благам, що їх несе культурне розмаїття (аби скористатися перевагами, або дивідендами розмаїття)” [106], тоді Україна доволі активно розтринькує ті важливі ресурси, що їх натомість повинна була б плекати.

Найбільш тривожним для країни, котра претендує на звання демократичної, є очевидна налаштованість загальнонаціональної й місцевої влади на терпиме ставлення до скорумпованих чиновників та працівників міліції, а також до посадовців найвищого рівня, які не сприймають всерйоз такого явища, як расизм – адже це вихолощує будь-які заходи інституційного та конституційного характеру, продиктовані прагненням до демократії. Україна домоглася значного прогресу в побудові демократичного суспільства. Її політична система стала справді змагальною, а засоби масової інформації – відвертими у висловлюваннях. Мігранти, яких опитували в межах згаданого в цій роботі проекту, однозначно схвалювали атмосферу вільного вираження думки в Україні. Але якщо аналізувати тутешню демократію на її первинному рівні, тобто приглядатись до того, що відбувається на вулицях, аби оцінити Україну в плані забезпечення права на місто, тоді помітними стануть тривожні симптоми. Виявиться, що незалежна Україна є державою, яка часто неспроможна забезпечити пошанування людської гідності мігрантів, навіть якщо цю гідність шанують її громадяни.

Україна вже не є ізольованою від світу, як колись за радянських часів, і стає все більше інтегрованою у світову економіку, а в основі цієї останньої лежить відносно вільний рух капіталів, товарів та людей через кордони між державами. І цей процес ставить перед

Україною та українцями нові завдання й проблеми, появу котрих не можна було передбачити ще навіть два десятиліття тому. Отже, на кожному кроці й на кожному рівні свого суспільства українцям необхідно робити все, аби перетворити нові реалії, з якими вони так несподівано зіткнулися, на цінні активи. І широке розмаїття, що існує в середовищі мігрантів – то лиш один з таких потенційних активів. Зрештою, дуже важко знайти у світі країни, що дозволяли б собі марнувати професійні таланти, виховані у їхніх закладах технічної й медичної освіти. Однак саме в такий спосіб діє нинішня Україна, якщо прислухатися до свідчень мігрантів, про які говорилося в цій роботі.

Повною мірою скористатися можливостями, які відкрилися після здобуття незалежності, Україна зможе лише у разі, якщо усвідомить, що треба забезпечити максимальне використання того потенціалу, який дає людське розмаїття. Міжнародні спільноти, до яких так прагне долучитися Україна, навряд чи принесуть добробут до країни, що неспроможна захистити людську гідність від образ та погроз із боку своїх же власних чиновників та правоохоронних органів. А утвердження новітнього права на місто для людей, які є несхожими на традиційне досі населення – це засіб, за допомогою якого Україна почала б відкривати шлях тим благам, що їх несуть найбільш динамічні й домінуючі сили сучасного світу – глобалізація, міграція та урбанізація.

ПРИМІТКИ

1. Дослідження в межах цього проекту є одним з етапів багаторічної роботи, яка ведеться з метою вивчити досвід проживання мігрантів в Україні й задокументувати їхні розповіді про цей досвід. Низка досліджень подібного плану згадується в цих примітках далі. Мені хотілося б подякувати колегам – членам нашої дослідницької групи за їхню доброзичливу підтримку та надану інформацію. Зокрема, хотів би використати нагоду й висловити вдячність Олені Мещеріній та Майї Позняк із Дослідницького центру “Імідж контроль” за проведення фокус-груп, матеріали яких лягли в основу цієї праці.

2. Аналіз цифр, якими обчислюється приблизна кількість українців, що проживають за кордоном, див. у роботі: Olena Malynovska, “International Labour Migration from the Ukraine: the Last Ten Years” у збірнику: *New Waves: Migration from Eastern to Southern Europe* (Lisbon: Luso-American Foundation, 2004), pp. 11–22; а також у роботі: Institute of Public Affairs (Poland) and International Centre for Policy Studies (Ukraine), *White Paper: Ukraine’s Policy to Control Illegal Migration* (Warsaw/Kyiv: Instytutu spraw publicznych and Mizhnarodnyi tsentr perspektivnikh doslidzhen’, 2006), pp. 9 – 10. Дані про переказані кошти наведено у звіті “Міжнародна міграція у 2006 році”, виданому відділенням народонаселення при Департаменті ООН з питань соціально-економічних відносин: *International Migration 2006* (New York: UN-DESA Population Division, 2008).

3. Див.: United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division, *International Migration 2006*.

4. Там же.

5. Детальніше ці процеси й тенденції описано у працях: Olena Braichevska, Halyna Volosiuk, Olena Malynovska, Yaroslav Pylinski, Nancy Popson, and Blair A. Ruble, *Nontraditional Immigrants in Kyiv* (Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Comparative Urban Studies Project and Kennan Institute, 2004), pp. 1 – 20.

6. Протягом останнього десятиліття автор неодноразово відвідував Троєщинський ринок. Детальніше про це див. у праці: Blair A. Ruble, “Kyiv’s Troeshchyna: An Emerging International Migrant Neighborhood,” *Nationalities Papers*, vol. 31, no. 2 (June 2003), pp. 139 – 55.

7. Основну частину цієї інформації зібрано автором 16 квітня 2008 року під час безпосередніх відвідин ринку.

8. Див.: Steven Lee Myers, “From Soviet-Era Flea Market to a Giant Make-shift Mall,” *New York Times* (May 19, 2006). Ця інформація підтвердилася під час безпосередніх відвідин ринку автором 2 вересня 2008 року.

9. Адреса сайту: www.7km.net.

10. Див.: Henri Lefebvre, “The Right to the City,” (у передруку, вміщеному до збірника: E. Kofman and E. Lebas, editors, *Writings on Cities* (Oxford: Black-

well, 1996), с. 63-181. Також див.: Saskia Sassen, “The Repositioning of Citizenship: Emergent Subjects and Spaces for Politics,” *The New Centennial Review*, vol. 3, no. 2 (2003), pp. 41 – 66.

11. Див.: Don Mitchell, *The Right to the City. Social Justice and the Fight for Public Space* (New York: The Guildford Press, 2003).

12. Різноманітні засоби, що дають змогу заявляти права на місто, дуже ретельно досліджено у праці: Marya Annette McQuirter, “Claiming the City: African Americans, Urbanization, and Leisure in Washington, D.C., 1902 – 1957,” PhD Dissertation, University of Michigan, Ann Arbor, Michigan, 2000.

13. Див.: David Harvey, “Dialectical Utopias” (у збірнику: Eulàlia Bosch, editor, *Education and Urban Life: 20 Years of Educating Cities* (Barcelona: International Association of Educating Cities, 2008), pp. 41 – 46: 46.

14. Див.: Anthony Vidler, “Aftermath: A City Transformed: Designing ‘Defensible Space,’” *New York Times* (September 23, 2001).

15. Див.: Anne-Marie Seguin and Annick Germain, “The Social Sustainability of Montreal: A Local or a State Matter?,” in Richard Stren and Mario Polese, editors, *The Social Sustainability of Cities* (Toronto: University of Toronto Press, 2000), pp. 39 – 67: 50.

16. Інформацію про джерела расистських поглядів та насильство на расовому ґрунті в сучасній Росії див. у праці: В. А. Шнирельман. “Чистильщики московских улиц: скинхеды, СМИ и общественное мнение” (Москва, “Академия”, 2007 г.) Інформацію про напади такого роду див. у публікації: “Four Get Lengthy Terms in African’s Slaying” *The Moscow Times* (June 20, 2007).

17. Ці дані зібрано у зв’язку з проведенням ширшого дослідження з питань міжнародної міграції до України. Упродовж десятиліття його вів Інститут Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців імені Вудро Вілсона (Woodrow Wilson Center’s Kennan Institute) та представництв цього Інституту в Києві та Москві.

У 2001 – 2002 роках Фонд ім. Джорджа Кеннана при центрі ім. Вудро Вілсона фінансував анкетування, що проводилось у Києві. Допомогу надавали Фондація “Україна – США” та Представництво верховного комісара Організації Об’єднаних Націй у справах біженців. Метою анкетування було вивчити стан справ у середовищі міжнародних мігрантів в українській столиці з тим, щоб мати базовий рівень інформації й надалі використовувати її як базову порівняльну основу при відстежуванні розвитку тенденцій та змін у мігрантському середовищі. Керувала анкетуванням команда дослідників з України та США. До неї входили: Олена Брайчевська (Київський славістичний університет), Олена Малиновська (Академія державного управління при Президентові України), Ненсі Е. Попсон (Інститут Кеннана, м. Вашингтон), Ярослав Пилинський (Київське представництво Інституту Кеннана), Блер А. Рубл (Інститут Кеннана, м. Вашингтон), Галина Волосюк (Міністерство праці

та соціальної політики України). Результати дослідження, яким керувала ця група, були оприлюднені у публікаціях: «“Нетрадиційні” мігранти у Києві» (Київське представництво Інституту Кеннана, 2002 р.); “Nontraditional Immigrants in Kyiv” (Центр Вудро Вілсона, 2003 рік); *Creating Diversity Capital: Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv* (Woodrow Wilson Center Press/Johns Hopkins University Press, 2005); “Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві” (Видавництво “Критика”, 2007 р.). На додачу до окремих публікацій вийшли статті в таких журналах, як “Проблеми міграції” та “Post-Soviet Geography and Economics, Urban Anthropology, and Nationalities Papers”.

У ті часи у Києві Інститут Кеннана провів три опитування: анкетування 233 іммігрантських родин у період між червнем та груднем 2001 року, анкетування 1 000 жителів Києва у травні 2002 року, а також анкетування 46 спеціалістів та посадовців, що працювали з мігрантами у місті – це останнє тривало впродовж 2001 та 2002 років.

Детальнішу інформацію про формат і методологію тих досліджень можна знайти в джерелах: «“Нетрадиційні” мігранти у Києві» Блер Рубл, Олена Малиновська, К.: Стило, 2003. – С. 389 – 435; а також у роботі: Blair A. Ruble, “Creating Diversity Capital. Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv”, p. 199 – 204.

Подальше вивчення життя мігрантів у Києві, Харкові, Одесі та інших містах Інститут Кеннана вів разом зі своєю київською філією та Фондом ім. Джорджа Кеннана. Ця робота тривала у 2007 – 2008 рр. під керівництвом міжнародної двосторонньої групи дослідників. До неї входили: Володимир Андерсон (Одеський національний університет), Андрій Артеменко (Харківський національний університет внутрішніх справ), Олена Брайчевська (Київський Славистичний університет), Рената Кость-Гарматій (Інститут Кеннана, м. Вашингтон), Мері Елізабет Малінкін (Інститут Кеннана, м. Вашингтон), Олена Малиновська (Національний інститут з проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки та оборони України), Ярослав Пилинський (Київське представництво Інституту Кеннана), Блер Рубл (Інститут Кеннана, м. Вашингтон). На певних етапах підтримку дослідженню надавали Міжнародна організація з міграції та Міжнародний фонд “Відродження”. Інструментарій під час другого циклу опитування був практично той самий, що й під час анкетування мігрантських родин у 2001 році. За репрезентативними вибірками анкети зразка 2006 – 2008 рр. розподілялися так – 100 для мігрантських родин у Києві, 50 – у Харкові, а 68 – в Одесі. Як і на попередніх етапах опитування, для формування репрезентативних вибірок дослідницька група використовувала ланцюговий метод – тобто поспілкуватися з особою, що мала провести анкетування, майбутньому респондентові пропонувала шанована ним третя сторона (перед цим пояснивши, чому й для чого ведеться анкетування). Далі кожного залученого респондента просили вказати ще на кількох потенційних респондентів.

Як і в 2001 році, ця техніка залучення привела до формування репрезентативної вибірки зі значним гендерним дисбалансом – переважна більшість респондентів (73,4 %) виявились чоловіками. Частково це відображує факт, що здебільшого з чоловіків складається власне мігрантське середовище (переважно це молоді чоловіки, що не змогли знайти собі роботу на батьківщині). Але річ тут ще й у тім, що в деяких досліджуваних групах, які належать до певних релігій чи етнічних груп, вважається, що промовляти від імені цілої родини найкраще годиться саме чоловікові.

Загалом лиш одна п'ята частина родин у вибірках по всіх трьох містах, про які йдеться в цій роботі, виявилася такою, де не всі члени народилися в одній країні. А от у 79 % родин усі члени були уродженцями однієї й тієї самої країни (але не України). Середньостатистична кількість членів в одній родині виражалася цифрою 2,56, але реальна кількість була вельми неоднаковою в кожному з досліджуваних міст плюс дуже залежала від країни походження тих чи інших родин.

Серед інших суттєвих характеристик, притаманних репрезентативним вибіркам у кожному з трьох міст, слід назвати те, що 60 % респондентів були або зі столиці країни свого походження, або з якогось іншого великого міста у ній. 37,2 % респондентів були мусульманами-сунітами, 14,2 % – мусульманами-шиїтами, 11,9 % – православними християнами, 11,0 % – атеїстами, 7,8 % – римо-католиками, 7,8 % – буддистами, 6,0 % – протестантами. Індуїсти становили 1,4 %, хасиди – 0,9 %, а 1,8 % мігрантів зараховували себе до інших релігій та вірувань. Варто згадки й те, що 46 % респондентів прибули до України у 2002 році й пізніше, 24 % – між 1997 та 2001 роками, 18 % – між 1992 та 1996 роками, а решта – ще перед незалежністю.

У 2006 – 2008 р. найбільше респондентів, опитаних у Києві, були за походженням з Афганістану (37 %), після них найчисленнішими виявилися вихідці з країн Африки (20 %), а третіми стали мігранти з Китаю та Бангладеш (по 8 % кожна група). Далі йшли представники В'єтнаму та Ірану (по 6 % кожна група) та мігранти з ряду інших країн – таких було 15 %. Серед респондентів у Харкові найбільше було тих, що народилися в межах колишнього Радянського Союзу (28 %), далі за своєю питомою вагою у вибірці перебували уродженці Ірану – 14 %, вихідці з Афганістану, Китаю та країн Африки – по 12 % кожна група, в'єтнамці – 8 %, а також вихідці з інших куточків світу – 14 %. В Одесі ж люди, народжені в межах колишнього СРСР, склали 46 % загальної кількості респондентів, за ними йшли китайці (16 %), турки (13 %), вихідці з країн Африки (10 %), а представники інших країн склали решту 15 %. Такі суттєво різні пропорції засвідчують неоднаковий склад мігрантського середовища в кожному із трьох досліджених міст.

Детальнішу інформацію про фокус-групи, що працювали у Києві, Харкові та Одесі наприкінці липня 2008 року, див. далі.

18. Див.: Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine* (Seattle: University of Washington Press, 1996), pp. 49 – 61.
19. Див.: Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 – 1999* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2003).
20. Див.: Michael F. Hamm, *Kiev: A Portrait, 1800 – 1917* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993), p. 104.
21. Див.: Andrew Wilson, *The Ukrainians: Unexpected Nation* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2000), pp. 631 – 632.
22. Там же, с. 634 – 637.
23. Див.: David R. Marples, “Chernobyl’: A Reassessment,” *Eurasian Geography and Economics*, vol. 45, no 8 (2004), pp. 588 – 607.
24. Див.: И. Прибыткова. «Коренные киевляне и мигранты: мониторинг социальных изменений на рубеже XXI века. Мигранты в столичных городах» у збірнику «Научные доклады Центра изучения проблем вынужденной миграции в СНГ, № 4 (Москва, Центр изучения проблем вынужденной миграции в СНГ, 2000 г.), с. 5 – 32.
25. Про різні цифри офіційних підрахунків див.: Olena Braichevska, Halyna Volosiuk, Olena Malynovska, Yaroslav Pylynski, Nancy Popson, and Blair A. Ruble, *Nontraditional Immigrants in Kyiv*, p. 16 – 17.
26. Там же, с. 9 – 12.
27. Там же, с. 83 – 105.
28. Про ці результати йдеться у праці: Blair A. Ruble, *Creating Diversity Capital. Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv*, p. 183-186.
29. Там же, с. 164 – 165.
30. Див.: Наталя Паніна. “Міжнаціональна толерантність та стосунки між національностями в Україні”, бюлетень “Політичний портрет України”, №5 (1995), с. 47 – 68.
31. Див.: Blair A. Ruble, *Creating Diversity Capital. Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv*, p. 183-184.
32. Там же, с. 178 – 180.
33. Приміром, див. праці: М.О. Шульга, Р.П. Шульга, Н.Л. Бойко, Т.Ю. Загороднюк. “Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991 – 1996 рр. на зміну етнічного складу населення України та її регіонів” (Київ, Міжнародна організація з питань міграції, 1998 р.), с. 68 – 69, а також: Н. А. Шульга, *Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты*” (Київ, Институт социологии НАН Украины, 2002 р.), с. 213 – 226, 605 – 654.
34. Детальніше про це див. у джерелі: Blair A. Ruble, *Creating Diversity Capital. Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv*, pp. 175 – 183.
35. Там же, с. 184, а також у джерелі: Olena Braichevska, Halyna Volosiuk, Olena Malynovska, Yaroslav Pylynski, Nancy Popson, and Blair A. Ruble, *Nontraditional Immigrants in Kyiv*, pp. 119 – 141.

36. Див.: Elisabeth Sewall, "Racist Attacks on the Rise," The Kyiv Post (June 18, 2008).

37. Див.: Sabina Zawadzki, "Ukraine's Africans Outraged at Latest Murder," Reuters News Service (July 9, 2008).

38. Див.: "Луценко: можете назвати мене расистом", випуск новин УНІАН від 17 липня 2008 р. (www.unian.net) (http://www.biz.kr.ua/info/articles/4/4/lu-cenko_rasisto_motherfucker.html)

39. Див.: Матеріали опитування київських мігрантів, проведеного київською філією Інституту Кеннана в 2007 р. у Києві

40. Там же.

41. Там же.

42. Там же.

43. "Нацменшинства просять у Ющенко захити", веб-сайт "Подробности", 16 червня 2008 р. (www.podrobnosti.ua).

44. Засідання фокус-групи, що працювала 31 липня у Києві, вели Олена Мещеріна та Майя Позняк з авторитетної київської соціологічної фірми "Імідж контроль". Як і під час аналогічних засідань у Харкові та Одесі (що відбулися того ж тижня), вивчалось, наскільки учасники почуваються в безпеці під час пересування в громадських місцях. З незрозумілих причин громадяни Китаю, В'єтнаму та Південної Кореї відмовилися брати участь у засіданні.

У загальному складі учасників трьох згаданих вище фокус-груп, котрі працювали у липні 2008 року, жінок було лише 10 %. Ця цифра співмірна з офіційними даними – статистика засвідчує, що жінки становлять лише 8 % у загальній кількості тимчасових працівників в Україні (хоча немає сумніву, що відсоток жінок серед транснаціональних мігрантів в Україні є вищим). Як і під час попередніх соціологічних досліджень середовища транснаціональних мігрантів, проведених упродовж останнього десятиліття, жінки виявилися не надто схильними розповідати про умови свого життя в Україні іноземцям. З огляду на це фокус-група, що працювала у Києві у липні 2008 року, складалася з восьми чоловіків та однієї жінки, усі віком від 23-х до 33-х років, а країнами їхнього походження були Туреччина, Нігерія, Гана і Сирія. До групи входили як мігранти, що прибули до України для навчання, так і ті, що приїхали сюди працювати (ці останні були власниками підприємств малого бізнесу).

Окрему категорію учасників фокус-груп становили ті, хто не мав наміру працювати в країні, коли щойно прибув сюди – вони приїхали навчатися, але після одержання диплома лишилися в Україні, аби працювати або як підприємці малого бізнесу, або як наймані працівники у своїх більш успішних колег-іммігрантів.

45. Фокус-група, що складалася з мігрантів і працювала у Києві 31 липня 2008 року.

46. Там же.

47. Там же.

48. Там же.

49. Там же.

50. Там же.

51. Там же.

52. Там же.

53. Про історію Харкова див. у праці: Volodymyr Kravchenko, "Kharkiv: A Borderland City" (у зб.: Nida Gelazis, Blair A. Ruble, and John Czaplicka, editors, *Cities after the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity* (Baltimore/Washington: The Johns Hopkins University and Woodrow Wilson Center Presses, 2008).

54. Там же.

55. Там же; також див: Mark Harrison, *Accounting for War: Soviet Production, Employment, and the Defense Burden, 1940 – 1945* (New York: Cambridge University Press, 2002).

56. Див.: David M. Glantz, *Kharkov, 1942: Anatomy of a Military Disaster* (Rockville Center, NY: Sarpedon, 1998).

57. Див.: Volodymyr Kravchenko, "Kharkiv: A Borderland City" (у зб.: Nida Gelazis, Blair A. Ruble, and John Czaplicka, editors, *Cities after the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity* (Baltimore/Washington: The Johns Hopkins University and Woodrow Wilson Center Presses, 2008).

58. Див.: V. Markus, R. Senkus, "Kharkiv" (у зб.: Volodymyr Kubijavy, editor, *Encyclopedia of Ukraine* (Toronto: University of Toronto Press, 1988), vol. 2, p. 441-448).

59. Див.: Государственный комитет Украинской ССР по статистике. «Население Украинской ССР» (Киев: Госкомстат, 1990 г.).

60. Вплив цих процесів на місцеве самоврядування детально описано у праці: О.Н. Ярмиш, О. М. Головка, "Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX – XX і XX – XXI. Досвід сучасності (до 350-річчя Харкова)". (Харків, вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2004 р.) с. 167 – 293.

61. Див.: Volodymyr Kravchenko, "Kharkiv: A Borderland City" (у зб.: Nida Gelazis, Blair A. Ruble, and John Czaplicka, editors, *Cities after the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity* (Baltimore/Washington: The Johns Hopkins University and Woodrow Wilson Center Presses, 2008).

62. Див.: веб-сайт "Наш Харьков", 13 червня 2008 р. (www.Kharkov.com).

63. Матеріали опитування харківських мігрантів, проведеного Київським представництвом Інституту Кеннана в 2007 році.

64. Там же.

65. Там же.

66. Засідання фокус-групи, що 28 липня працювала у Харкові, вели Олена Мещеріна та Майя Позняк із уже згаданої фірми «Імідж контроль». Як і під час засідань у Харкові та Одесі (що відбулися того ж тижня), вивчалось, наскільки учасники почуваються в безпеці під час пересування в громадських місцях. У засіданні брали участь тільки чоловіки. Учасників у групі було десятеро, всі віком від 20 до 37 років. До України вони прибули з Пакистану, Індії, Мадагаскару, Судану, Сирії та Йорданії – дехто перед розпадом Радянського Союзу, а дехто після цього. До групи входили як мігранти, що прибули до України для навчання, так і ті, що приїхали працювати (ці останні були власниками підприємств малого бізнесу).

67. Матеріали засідання фокус-групи з мігрантами, проведеного в Харкові 28 липня 2008 року.

68. Там же.

69. Там же.

70. Там же.

71. Там же.

72. Там же.

73. Там же.

74. Цілковімовірно, що, як мінімум, у XVI столітті тут були молдовські, українські й турецькі поселення. Власне, й нинішню Одесу побудовано на місці турецької фортеці. Імператриця Катерина II заснувала місто імператорським указом лиш наприкінці XVIII століття. Див.: Tanya Richardson, *Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine* (Toronto: University of Toronto Press, 2008), p. 4.

75. Див.: Patricia Herlihy, *Odessa: A History 1794 – 1914* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987), pp. 6 – 7.

76. Див.: Anna Makolkin, *A History of Odessa; the Last Italian Black Sea Colony* (Lewiston, NY: Mellen Press, 2004).

77. Див.: Patricia Herlihy, *Odessa: A History 1794 – 1914*, p. 15.

78. Там же.

79. Там же, с. 21 – 48.

80. Там же, с. 23 – 34.

81. Там же, с. 46 – 48.

82. Див.: Roshanna P. Sylvesyer, *Tales of Old Odessa: Crime and Civility in a City of Thieves* (Dekalb: Northern Illinois University Press, 2005).

83. Див.: Alexander Dallin, *Odessa, 1941-1944: A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule*, rev. 2nd ed. (Boulder: Westview Press, 1981).

84. Див.: G. Konova, *Odessa: A Guide* (Moscow: Raduga Publishers, 1984).

85. Див.: Maurice Friedberg, *How Things Were Done in Odessa: Cultural and Intellectual Pursuits in a Soviet City* (Boulder, CO: Westview Press, 1991).

86. Див.: “Распределение населения г. Одессы по национальности в 1989 году (человек)» у зб.: Государственный комитет Украинской ССР по статистике. «Население Украинской ССР» (Київ: Госкомстат, 1990 г.).

87. Див.: Tanya Richardson, *Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine* (Toronto: University of Toronto Press, 2008).

88. Чудовий аналіз того, наскільки заплутаною виявилася ситуація з визначенням символічного місця Одеси в сучасній Україні, див. у вже згаданій праці: Tanya Richardson, *Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine*.

89. Див.: Державний комітет статистики України. Головне управління статистики в Одеській області. Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Одеська область. (Одеса: ДКСУ в Одеській області, 2002 р.)

90. Див.: Tanya Richardson, *Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine*, p. 36 – 37.

91. Матеріали опитування одеських мігрантів, проведеного Київським представництвом Інституту Кеннана у 2007 р.

92. Там же.

93. Там же.

94. Засідання фокус-групи, що 29 липня працювала у Харкові, вели Олена Мещеріна та Майя Позняк із “Імідж контроль”. Як і під час аналогічних засідань у Києві та Одесі (що відбулися того ж тижня), вивчалася, наскільки учасники почуваються в безпеці під час пересування в громадських місцях. Учасниками фокус-групи були семеро чоловіків та дві жінки, всі віком від 20 до 35 років. Група збирала людей різного соціального статусу: від студентів – до підприємців та службовців чи інженерно-технічних працівників. До України учасники приїхали із семи країн: Молдови, Білорусі, Сирії, Індії, Об’єднаних Арабських Еміратів, Нігерії та Шрі Ланки.

95. Фокус-група, що складалася з мігрантів і працювала в Одесі 29 липня 2008 року.

96. Там же.

97. Там же.

98. Там же.

99. Там же.

100. Там же.

101. Там же.

102. Там же.

103. Там же.

104. Див.: Phil Wood and Charles Landry, *The Intercultural City. Planning for Diversity Advantage* (London: Earthscan, 2008), p. 319.

105. Там же, с. 244.

106. Там же.

Міжнародний центр підтримки науковців імені Вудро Вілсона

Міжнародний центр підтримки науковців імені Вудро Вілсона засновано Конгресом США у 1968 році. Його штаб-квартира розташована у місті Вашингтон. Центр є діючим національним меморіалом, що увічніює пам'ять президента Вудро Вілсона. Місією установи є збереження ідеалів і підтримка важливих справ, що були близькими Вудро Вілсонові, шляхом забезпечення взаємного зв'язку між світом ідей та світом політики, шляхом сприяння науковим пошукам та дослідженням, дискусіям та співпраці між широкими колами людей, для котрих поєднання політики й науки у внутрішніх та міжнародних справах є покликанням і роботою. Центр є позапартійною інституцією, що веде дослідження в царині національних та світових відносин. Його робота підтримується за рахунок громадських та приватних коштів. Завдяки цьому Центр забезпечує й підтримує існування незаангажованого форуму для ведення вільного, відкритого та компетентного діалогу. Висновки й погляди, що містяться в публікаціях Центру або висловлюються в межах його програм, належать відповідним авторам та промовцям і не завжди відображають точку зору працівників Центру, його науковців, опікунів, дорадчих груп або будь-яких осіб чи організацій, що надають Центру фінансову підтримку.

Центр є видавцем “The Wilson Quarterly” і штаб-квартирою пресового осередку “Woodrow Wilson Center Press”, діалогових радіо- й телеканалів, а також щомісячного бюлетеня “Centerpoint”. Для одержання детальнішої інформації про діяльність та публікації Центру просимо відвідати наш веб-сайт: www.wilsoncenter.org

Лі Г. Гамілтон, президент і директор

Рада опікунів:

Джозеф Б. Гілденгорн, голова

Девід А. Метцнер, заступник голови

Збірник наукових праць з питань міграції на теренах Євразії

“Збірник наукових праць з питань міграції на теренах Євразії” (*Eurasian Migration Papers*) є періодичним виданням, яке публікує наукові доповіді та звіти. Збірник видається спільними зусиллями Інституту Кеннана та Проекту порівняльних міських досліджень Міжнародного центру підтримки науковців ім. Вудро Вілсона – його штаб-квартира

розташована у м. Вашингтон (США). У виданні розглядаються проблеми мігрантських спільнот в містах Євразії, розповідається про результати досліджень, які здійснюються за підтримки центру ім. Вілсона для вивчення реалій життя мігрантів у сучасних Росії, Україні та державах довкола них.

Дані ООН засвідчують, що людей, які проживають поза межами країни свого народження, у нинішньому світі налічується майже 200 мільйонів – порівняно з 80 мільйонами ще три десятиліття тому. Масштаби міжнародної міграції зростають, а причини, що викликають міграційні потоки, та шляхи адаптації мігрантів до нового середовища – змінюються. Міграційні потоки стали невід’ємним елементом сучасного суспільства й нині породжують проблеми економічного, політичного й соціального плану.

Міграція є проблемою, яку найгостріше сприймають країни Євразії: адже широкомасштабна міжнародна міграція тут – явище доволі нове. Розпад Радянського Союзу мав своїм наслідком зрослою свободу пересування та водночас приніс і обмеження на прибуття мігрантів до багатьох місць та регіонів, якщо брати до уваги адміністративні перепони, що з’явилися. Дехто з громадян змушений полишити рідні місця з огляду на тамтешні конфлікти, політичну невизначеність чи економічні негаразди. Оскільки інтеграція євразійського регіону до глобальної економіки триває, то в очах мігрантів з Південно-Східної Азії, Африки й Далекого Сходу він виглядає дедалі привабливіше.

Щоб вивчити суспільну та офіційну реакцію на присутність мігрантів у країнах Євразії, а також задокументувати перші прояви реагування мігрантів на життєві умови, в які вони поставлені в країнах нинішнього перебування, Інститут Кеннана фінансово й організаційно підтримує заходи (як-от лекції, колоквиуми, засідання робочих груп, семінари та анкетування) за участі представників мігрантських спільнот, місцевих жителів та посадових осіб у різних регіонах.

“Збірник наукових праць з питань міграції на теренах Євразії” (*Eurasian Migration Papers*) видається для широкого оприлюднення результатів таких досліджень серед спеціалістів відповідного профілю, серед політиків і просто громадян Росії, України, США та будь-яких інших країн.

По друковані випуски “Збірника наукових праць з питань міграції на теренах Євразії” (*Eurasian Migration Papers*) слід звертатися до Інституту Кеннана у місті Вашингтоні (США). В електронному ж

вигляді (у форматі pdf) ці випуски можна знайти на веб-сторінках центру ім. Вілсона: Інститут Кеннана (www.wilsoncenter.org/kennan); та (www.wilsoncenter.org/cusp);

- Московське представництво Інституту Кеннана (www.kennan.ru);
- Київське представництво Інституту Кеннана (www.kennan.kiev.ua).

Міграції до України й толерантності на її теренах присвячено не лише “Збірник наукових праць з питань міграції на теренах Євразії” (*Eurasian Migration Papers*), ще й такі видання:

• **“Нетрадиційні” мігранти у Києві / Блер Рубл, Олена Малиновська.** – К.: Стилос, 2003. – 447 с. (Просимо мати на увазі, що наклад україномовної та англomовної версій уже розійшовся. Видання доступне на сайті: www.kennan.kiev.ua)

• **Міграція й толерантність в Україні.** – К.: Стилос, 2007 – 19 с. / За ред. Ярослава Пилинського. Мова – українська. (Просимо мати на увазі, що наклад уже розійшовся. Видання доступне на сайті: www.kennan.kiev.ua)

• **Актуально: толерантність!** – К.: Стилос, 2008 р. – 48 с. / За ред. Ярослава Пилинського. Мова – українська. (Видання доступне на сайті: www.kennan.kiev.ua)

Контактна інформація:

Міжнародний центр підтримки науковців ім. Вудро Вілсона

Woodrow Wilson International Center for Scholars
1300 Pennsylvania Ave., N.W. Washington, D.C. 20004
Tel. (1-202) 691-4000 Fax (1-202) 691-4001
www.wilsoncenter.org

Інститут Кеннана (м. Вашингтон)

The Kennan Institute
Tel. (1-202) 691-41-00 Fax (1-202) 691-42-47
kennan@wilsoncenter.org
www.wilsoncenter.org/kennan

Проект порівняльних міських досліджень

The Comparative Urban Studies Project
Tel. (1-202) 691-42-89 Fax (1-202) 691-42-47
culp@wilsoncenter.org
www.wilsoncenter.org/culp

Інститут Кеннана, Київське представництво

Україна, Київ, 01010
вул. Івана Мазепи, 24, офіс 37
тел./факс (380-44)-2889532,
тел. (380-44)-5850890(91)
kennan@kennan.kiev.ua
www.kennan.kiev.ua

Наукове видання

НОВІТНЄ ПРАВО НА УКРАЇНСЬКЕ МІСТО

Переклад *О. Лотоцького*

Редактор *Я. Пилинський*

Коректор *А. Петренко*

Комп'ютерна верстка *Р. Руденко*

Адреса редакції:

вул. Івана Мазепи, 24, офіс 37

м. Київ, 01010

тел./факс: (044) 288-95-32

тел.: (044) 585-08-90(91)

Підписано до друку 03.02.2009 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Умовн. друк. арк. 4,65. Обл.-вид. 1,76 арк.
Наклад 500 прим. Зам. № 304

Державне госпрозрахункове видавничо-поліграфічне підприємство

«ЗОВНІШТОРГВИДАВ УКРАЇНИ»

Україна, 01601, Київ, вул. Воровського, 22

Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1084 від 14.10.2002)